

MŰHELY

ELMÉLET ÉS MÓDSZER A TÖRTÉNETI HELYNÉVKUTATÁSBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TELEPÜLÉSNEVEK VÁLTOZÁSAIRA¹

1. Az a felismerés, miszerint bizonyos helynevek, elsősorban a településnevek a szemantikai tartalmukat, a morfológiai struktúrájukat, továbbá az etimológiájukat tekintve egyezéseket mutatnak, azaz névtípusokba tömörülnek, készítette a történeti helynevek kutatóit az elmúlt század elején-közepén arra, hogy megkíséreljék a településneveket egyfajta tipológiai rendszerbe állítani. Azt azonban, hogy ezt a törekvést alapvetően a történettudomány igényeinek való megfelelési kényszer határozta meg, jól tetten érhetjük akár MELICH JÁNOS (1925–1929), akár KNIEZSA ISTVÁN (1938, 1943–1944) munkásságában. Mindketten arra törekedtek ugyanis, hogy a nyelvtudomány, azon belül is legfőképpen a helynevek segítségével – egyfajta tudományos módszertant is kidolgozva – megrajzolják a Kárpát-medence honfoglalás kori, illetőleg 11. századi etnikai képét. Ilyen célkitűzések fényében aztán teljesen érthető az is, hogy KNIEZSA ISTVÁN a tudományos diszciplínák rendszerében a helynévkutatás helyét a településtörténet segédtudományai között jelölte ki (1943–1944: 111, l. még KRISTÓ 1976: 3). 1958-as szókincs-történeti összefoglalásában BÁRCZI GÉZA a régi magyar helynevek kutatásának addigi eredményeit elsősorban KNIEZSA munkái nyomán rögzíti, és egyúttal a **történeti helynév-tipológia** kapcsán annak nagyon is egyoldalú történettudományi irányultsága miatt nemtetszésének is hangot ad. A legkevésbé sem tartja ugyanis üdvözlendőnek azt a tendenciát, hogy „a nyelvészek földrajzinév-kutatása [...] meglehetősen történeti célúvá vált, s a kérdések tulajdonképpen nyelvi, névtudományi része erősen háttérbe szorult” (1958a: 145). BÁRCZI GÉZA szemléletében jelenik meg tehát elsőként a történeti helynév-tipológiával összefüggésben az a jogos és valójában mindmáig érvényesnek tartható igény, hogy „a nyelvész-névkutató a nyelvi analízis eszközével járuljon hozzá a nevek vizsgálatában más tudományok által felmutatott eredményekhez” (HOFFMANN 2003: 170; a történeti helynév-tipológiáról e munkában egyébként további részletes elemzést is olvashatunk: 169–79).

A történeti helynév-tipológia kapcsán a legtöbb vita kétségkívül a névtípusok kronológiai értékének és határainak meghúzósa körül bontakozott ki. Ennek merev keretein – a saját tevékenységét egyfajta „revízióként” ítélve meg – elsősorban KRISTÓ GYULA igyekezett lazítani (1976): bőséges példatárral mutatott rá a korábban kijelölt időhatárok

¹ Részlet a 2009. április 27-én elhangzott tudományos (habilitációs) előadásból. Az értekezés megjelent: Tóth Valéria: Településnevek változástipológiája. Debrecen, 2008. 283 lap. Ismertetését l. jelen számunkban.

tarthatatlanságára, és többnyire mindkét irányban kitágította azokat. A névtípusok kronológiai összefüggései KRISTÓnak köszönhetően részben átértékelődtek tehát, a tipológia alapgondolata azonban mindeközben mit sem változott: a helynevek megfelelő módszerekkel történő vallatóra fogását továbbra sem elsősorban a helynévkutatás vagy a nyelv-történetírás szempontjából érezték a tudósok fontos feladatnak, hanem a névtipológia eredményeire nagyívű következtetéseket alapozó társtudományok, főképpen a történet-tudomány (azon belül is a népesség- és településtörténet), valamint a történeti földrajz szempontjából.

Pedig a történeti helynév-tipológia nyelvtudományi igényű megújításának feladatát legalább annyira égetőnek érezhetjük: a nyelvészet és a névtudomány oldaláról szemlélve ez ugyanis – BENKŐ LORÁND kedvelt metaforájával élve – ha lehet, még több sebből vérzik. Ha esetleg el is fogadnánk azt a gondolatot, hogy a nyelvi jelenségeknek (például egy-egy helynévtípusnak) lehetnek kronológiai kötöttségei, ezeket olyan markáns határokkal, ahogyan tette azt a történeti helynév-tipológia még KRISTÓ revízióját követően is, elméletileg sem igen lehet – több okból kifolyólag sem – kijelölni. Nem adható meg egyrészt a névtípus kezdőpontja, hiszen a nevek (és így a névtípusok) feltűnése a középkori forrásokban teljesen esetleges, s ennek folytán a kutató igen erősen ki van szolgáltatva az oklevelek adatainak. Maga KRISTÓ is hangsúlyozza például, hogy egy-egy helynév nem a keletkezése pillanatában bukkan fel, hanem akkor, amikor valamilyen jogeset kapcsán belefoglalják az oklevélbe, ám ekkor ez akár már évszázadok óta létezhetett. Az oklevelek dátumai tehát nem a név keletkezését, hanem a fennállását minősítik kronológiailag (1976: 5, l. még BENKŐ 1998: 119). Nem adhatjuk meg másrészt (már pusztán elméleti-logikai alapon állva sem) a névtípusok lezárulásának időpontját: annak hátterében ugyanis, hogy bizonyos településnév-típusok idővel kevésbé jellemzőek, mint korábban voltak, az is feltétlenül ott áll, hogy maguknak az újonnan keletkező településneveknek az aránya is csökken egy idő után. Ráadásul a meglévő nevek változása ugyancsak alaposan átszínezheti a megrajzolt kronológiai képet, márpedig egy-egy névtípus kronológiai jellemzőinek a megadásakor a változásaikra is szükségszerűen tekintettel kell lennünk.

A kronológiai határok megvonásának elvi lehetőségeinél is súlyosabb problémának látszik az, hogy annak a gondolatnak, miszerint a névtípusoknak egyáltalán lehetnek kronológiai jellemzőik, valójában nincs semmiféle elméleti megalapozottsága. A történeti helynév-tipológia olyasmit próbál tehát „ráerőltetni” a helynevekre, amit általában a szókinccs mint nyelvi részrendszer elemeinek létrehozásában nem lehet igazolni: azt tudniillik, hogy egy-egy nyelvi jelenség lefolyásának vagy egyáltalán létének jól kitapintható időbeli kötöttségei lennének. Még leginkább talán egy másik nyelvi részrendszerrel összefüggésben, a hangtörténeti változások kapcsán szokás ilyesféle időhatárokkal számolni. Ezek a kronológiai kötelékek ugyanakkor mai tudásunk birtokában, és főképpen a nyelvjárási adatoknak köszönhetően erősen foszladoznak: maga a nyelv cáfolja meg őket azáltal, hogy a különböző hangváltozásokat ma is rendre tetten tudjuk érni benne. A két nyílt szótagos tendenciát például korábban mint az ómagyar kor hangváltozási folyamatát minősítette a nyelvtörténetírás, a későbbi szakmunkák ugyanakkor többnyire már nem mulasztják el megemlíteni azt sem, hogy ez a változás valójában nem zárult le az ómagyar korral, hiszen nagy számban idézhetünk adatokat későbbbről: *gyerekőc* > *gyerkőc*, *azután* > *asztán* (BÁRCZI 1967: 168), sőt akár a mai népnyelvből is: *cserepes* > *cserpes*, *hajadon* > *hajdon*, *kukorica* > *kukrica* (vö. BÁRCZI 1958b: 79).

A névtipológia alapvető hibájának tehát azt tekinthetjük, hogy az egyes neveket és névtípusokat nem mint nyelvi jelenségeket mérlegelte, hanem sokkal inkább úgy tekintett rájuk, mint különleges szóosztályra, amely más, a közszókincstől sok vonatkozásban eltérő jellemzőkkel bír. Ez a megközelítés persze nem csupán a helynév-tipológia kapcsán jelentkezik: vannak ilyen utalások más oldalról (többek között a nevek hangalakjával vagy éppen jelentésével összefüggésben) is. Nemritkán olvashatjuk például a névtörténeti szakirodalomban azt az általános tételt, miszerint a helynevek a szókincs leginkább konzervatív, leginkább archaikus rétegének tekinthetők (ennek új, differenciáltabb megközelítését l. TÓTH 2004). Jó ideig hagyományozódott továbbá a névelmélettel (vagy azzal is) foglalkozó szakmunkákban a tulajdonnevek (közte a helynevek) jelentésnélküliségének gondolata (ennek, illetőleg az újabb megközelítésnek az összefoglalását l. HOFFMANN 2003: 41–4).

Még leginkább talán a hangváltozási folyamatok kapcsán kezelik a helyneveket a szakemberek a közszavakkal egy síkon, mondván, hogy a helynevek ugyanazoknak a hangtani törvényszerűségeknek és változási folyamatoknak vannak kitéve, mint a közszavak (vö. pl. BÁRCZI 1958b: 13), legfeljebb a változások valamelyest lassabban mennek végbe bennük (BENKŐ 1967: 375). Némileg árnyaltabban fogalmaz a kérdésben legutóbb KENYHERCZ RÓBERT, amikor úgy ítéli meg, hogy noha a helyneveket és a közszavakat érintő hangváltozások lényegében ugyanazok, vagyis „a hangváltozás nincs tekintettel a szó helynévi vagy közszói jellegére, de adott esetben a változás lefolyása, s olykor a végeredménye rendkívül összetett okok miatt különbözhet egymástól” (2008: 180). Efféle, a tulajdonnevekkel és köztük a helynevekkel összefüggésben felemlített jegyek nagy bőséggel lennének még elősorolhatók, de további részletezésük helyett itt csupán arra kívánok utalni, hogy valójában mindegyik „mítosz” háttérében az húzódik meg, hogy a nevekre másként tekintettek a szakemberek, mint a közszavakra, s ezeket az eltérő (vagy annak látott) jegyeiket valójában nem kísérelték meg igazolni, csupán építettek rájuk. A helyes módszertani eljárás (és az ezen felépülő elméleti keret) ugyanakkor véleményem szerint csakis az lehet, amely a helyneveket és benne a névtípusokat mint nyelvi jeleket, illetve jelenségeket írja le. Ezt szem előtt tartva alkotható meg aztán egy olyan névtipológia is, amely a névtípusokat a maguk helyén és kellő differenciáltsággal értékeli. A névtipológia előrevitele tehát elsőként is a „fontos alapelveknek az elméleti tisztázását” követeli meg (vö. HOFFMANN 2007: 18).

A továbbiakban ezért – főképpen a településnevek változási folyamataival összefüggésben és a jelenségeket ezekkel illusztrálva – olyan szempontokat igyekszem előhozni, amelyekre a történeti helynévkutatásnak célszerű hangsúlyt fektetnie.

2. A helynevek változási jellemzőinek leírásakor azt találjuk, hogy a különböző névtípusok nem egyforma gyakorisággal vesznek részt a változási folyamatokban: az egyes településnevek (és településnév-típusok) változását ugyanis nagymértékben meghatározza **változási érzékenységük**. E fogalom nem speciálisan a helynevekre vonatkozatható terminus csupán, hanem a nyelv minden részrendszerét jellemzi: azt értjük rajta, hogy az adott nyelvi jel (vagy akár egész részrendszer) mennyire stabil, ellenálló a változásokkal szemben, vagy éppen ellenkezőleg: mennyire könnyen esik áldozatul módosulásoknak.

A nyelvi jelek között a változási hajlandóságukat tekintve igen jelentős különbségek vannak, s e különbségek főként annak a függvényeként jelentkeznek, hogy az egyes

elemek mely nyelvi részrendszer tagjai: a fonéma- és a morfémarendszer köztudottan csekély változásra való hajlama a lexémarendszer nagy érzékenységevel szemben főképpen maguknak e részrendszereknek az erős vagy laza strukturáltságából adódik (vö. ehhez pl. BENKŐ 1988: 85–95). Befolyásolják persze a változásokkal szembeni nyitottságot külsődleges körülmények is: az egyes nyelvi részrendszereknek különböző mértékű az összefonódása a nem nyelvi (például társadalmi, kulturális stb.) tényezőkkel. Amíg a fonéma- és morfémarendszer a nyelven kívüli tényezők hatásának alig-alig van (vagy egyáltalán nincs) kitéve, addig a lexémarendszer változásait ezek igen élénken befolyásolják.

A helynevek – akár önálló részrendszer tagjainak tekintjük őket, akár a lexémarendszeren belüli alcsoport elemeinek – változási hajlandóságuk tekintetében lényegi hasonlóságot mutatnak a lexémarendszer jellegzetességeivel. A helynevek ugyanis a névrendszer nagy elemszámából és laza strukturáltságából adódóan igen gyakran vesznek részt a legkülönbébb változási folyamatokban (noha az egyes helynévfajták között ebben a tekintetben vannak különbségek), s e változásokat nemcsak a rendszer belső törvényszerűségei szabják meg, hanem azok igen gyakran külső körülményeknek (történelmi eseményeknek, a birtokjogban beállt változásoknak stb.) engedelmeskedve történnek meg.

A névtörténeti szakirodalomban általánosan elterjedt az a nézet, amely szerint a településnevekre mint névfajtára a változékonyság – a nagyobb folyók neveihez hasonlóan – kevésbé jellemző. Meglátásom szerint a településnevek efféle szilárdsága korántsem olyan egyértelműen jelenthető ki, mint azt a szakirodalom teszi. Ahhoz, hogy a településnevek változási hajlandóságáról legalább nagy vonalakban képet alkothassunk, két olyan terület (Abaúj és Baranya megye) településnév-történetét követtem végig, amelyek a magyar nyelvterület különböző vidékein fekszenek (ez a területi összevetésekhez is támpontot adhat egyúttal), ám amelyek településszerkezete igen hasonlóan rajzolható meg, mivel mindkettőre a sűrű, aprófalvas településhálózat a jellemző. Abaúj és Baranya vármegye településtörténete között egy külsődleges körülmény (a török uralom hatása) folytán azonban lényeges különbségek is mutatkoznak. A vizsgálati eredmények alapján úgy tűnik, hogy a településnevek csekély változási hajlandóságáról szóló megállapítások nemigen felelnek meg a valóságnak: Abaúj megye 216 elsődleges településnévének több mint a fele átesett valamilyen változáson a története során, Baranya megyében ez az arányszám kisebb: 423 településnévből 44%-nyi változott meg a fennállása alatt.

A változási érzékenység tekintetében nemcsak az egyes területek településnevei között figyelhetünk meg bizonyos fokú eltéréseket, hanem fellelhetők ilyenek az egyes névtípusok között is. Amennyiben a változási érzékenység fogalmát szűkebb értelemben használjuk, és csak azokat a változásokat mérjük általa, amelyek tisztán nyelvi indíttatású módosulások (azaz nem számolunk e helyütt például a névcseré: *Igalja* > *Szentandrás* vagy a jelzővel való kiegészülés: *Kürt* > *Csallóközkürt*, *Nemeskürt* eseteivel, amelyek bekövetkeztét alapvetően településtörténeti tényezők befolyásolják), akkor például a patrocíniumi eredetű településnevek változási érzékenységének mértékét 17%-ban jelölhetjük meg, és efféle változástípusokkal illusztrálhatjuk: *Boldogasszonyfalva* > *Boldogfalva*, *Szentimresárosd* > *Szentimresárosdja*, *Szentadorjánmártír* > *Adorjánmártír* > *Mártély*, *Szentjog* > *Szentjobb*, *Szentmihályfalva* > *Szentmihályfa* stb. A törzsnévből alakult településnevek típusában ez az arányszám még az 1%-ot sem éri el: e névtípus változásai között tehát csupán elvétve akadhatunk *Keszű* > *Keszűd*-féle névszerkezeti módosulások nyomára. (A településnevek változási érzékenységének problematikáját lásd részletesebben TÓTH 2007a.)

Az egyes névtípusok változási érzékenységeiben megmutatkozó nagyfokú különbségeket látva joggal vetődhet fel az a kérdés, vajon miként ítéldhetjük meg ebben a vonatkozásban a helynevek és más szócsoporthoz való viszonyát: azaz találkozzunk-e más szócsoporthoz hasonlóan is olyan eltérésekkel, amelyek egyes kategóriák nagy változási érzékenységét jelzik, míg másoknál ez a jellemző alacsony szinten áll.

A lexéma-rendszerben – annak laza szerkezete miatt – általában könnyen, kis kötöttséggel mozognak a szavak, vagyis „a rendszerbe való bekerülésnek és az onnan való kikerülésnek nincsenek szoros rendszerkapcsolatokba ütköző, azokban gyökerező erős akadályai” (BENKŐ 1988: 88). Az egyes szócsoporthoz való változási érzékenysége azonban jól láthatóan nem egyforma, s ezt az elemek rendszerbeli helyzete, a szociális elterjedtsége és más tényezők egyaránt befolyásolhatják. Míg például az alapszókinccs elemei (mint a testrésznevek, a rokonságjelölők stb.) jóval stabilabbak, a peremszókinccsbe tartozó kategóriák (mint pl. a hangutánzó szavak) érzékenyebben reagálnak a változásokra, könnyebben vesznek ki a rendszerből, illetve az alakjuk, jelentésük is könnyebben változik (vö. BENKŐ 1988: 89). E különbség okai között persze azzal is számolnunk kell, hogy bizonyos szómezőkben (pl. a színnevek, testrésznevek, rokonsági viszonyokra utaló lexémák körében) a szavak fogalmi kapcsolatai és szembenállásai rendszerszerűbbek, mint más fogalomkörökben (vö. KÁROLY 1970: 62). Egy-egy szócsoporthoz (pl. a földrajzi köznevek kategóriáján) belül a nagy szociális elterjedtség bizonyos elemeknek védelmet nyújt, másokat viszont a szűkebb területi kötöttségük eleve mozgékonyabbá tesz. A minden magyar beszélő által ismert köznyelvi *patak* például jobban ellenáll a változásoknak, mint a nyelvterületnek csak egy igen kis részén, a Szatmár megyei nyelvjárásban élő *erge* lexéma (BENKŐ 1988: 93).

Ahhoz persze, hogy ebben a kérdésben bátran véleményt nyilváníthassunk, természetesen alapos vizsgálatok szükségeltetnek. A fenti néhány szempont felvillantásával pusztán azt a gyanút igyekeztem sugalmazni, hogy az egyes szócsoporthoz között, illetőleg egy-egy szócsoporthoz belül az egyes elemek között a változásra való érzékenységük tekintetében akár jelentős különbségek is lehetnek. Így a helynevek típusai között e vonatkozásban megfigyelhető eltérések sem úgy értékelendők, mint unikális jegyek, hanem nagyon is összhangba hozhatók a nyelvi jelek általános viselkedésével. A kérdés legfeljebb az lehet, amit HOFFMANN ISTVÁN a „Földrajzi neveink nyelvi fejlődése” című KISS LAJOS-munka ismertetése kapcsán felvetett, hogy tudniillik „a tulajdonnevek nyelvi jellege – s ennek vetületeként a fejlődése – miben különbözik a szókinccs más elemeitől, illetőleg milyen egyezéseket mutat ezekkel” (1997: 88).

3. Az persze megint más kérdés, hogy a változási érzékenység kapcsán szembeötlő különbségekre olykor nem könnyű magyarázatot adni, és kategorikus kijelentések helyett sokszor legfeljebb csak sejtéseket fogalmazhatunk meg. A patrocíniumi településnevek nagy mértékű változási hajlandóságára például megítélésem szerint a névtípus keletkezési körülményei szolgálhatnak ésszerű magyarázattal. Ennek kifejtése pedig egy újabb, a helynevekkel összefüggő fontos tényezőt: a **névadó**, illetve a **névhasználó** kérdését, vagy másként fogalmazva: a névadás aktusának bizonyos névszociológiai körülményeit hozza előtérbe.

A névadás szociológiai hátteréről többnyire ma is az az általános felfogás, hogy a nevek létrehozása a régi korokban alapvetően népi nyelvi jellegű, kollektív tevékenységként képzelhető el (vö. pl. LŐRINCZE 1947: 23; BÁRCZI 1958a: 146; MEZŐ 1982: 34, 42).

A települések névadóinak például a szakirodalom leginkább az elnevezett település környezetének lakóit tekinti (vö. pl. KNIEZSA 1942: 124, BÁRCZI 1958a: 146, SZABÓ 1966: 132, KRISTÓ 1976: 9). Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN hívta fel a figyelmet arra, hogy a tudatos névadói tevékenység – főképpen a települések neveinek létrehozásában – az Árpád-korban jóval nagyobb fokú lehetett, mint azt a szakirodalom általában feltételezi (2005: 121–3). Nem egy olyan oklevélrészletet ismerünk például, amelyekben a birtokosoknak a névadásban, a névváltoztatásban játszott szerepe szövegszerűen is nyomon követhető. A Csanád vármegyében fekvő Palotát például 1247-ben *Kelemenespalotájának*, „modern” névvel *Pongrácpalotájának* nevezték (+1247/+1284/1572: villa *Palatha*, que uno nomine *Kelemenus palotaya*, alio nomine moderno *Pangrach palataya* vocatur, Gy. 1: 866, vö. még KRISTÓ 1976: 11). A névváltoztatás oka az volt, hogy 1247-ben a falu egy részét már a névadó Kelemen fia, Pongrác birtokolta. Hasonló, a birtokosoktól induló névadási aktusokat máshonnan is idézhetünk (l. pl. KRISTÓ 1976: 13–4, MEZŐ 1982: 31–3). A természeti nevek körében ugyanakkor a névadói tudatosság gyengébb jelenlétével számolhatunk (vö. HOFFMANN 2005: 121–3).

A névadás és a névhasználat szociológiai aspektusára a továbbiakban csupán a patrocíniumi településnevekkel összefüggésben térek ki. A patrocíniumi nevek típusa – amint ezt számos tényező megerősíti – minden valószínűség szerint nem természetes nyelvi fejlődéssel, hanem mintegy felülről, egyházi kezdeményezésre és támogatással (sajátos kultúrnévtípusként) születhetett meg (részletesen l. TÓTH 2007b). Minthogy az efféle, *Szentistván*, *Szenttamás* típusú nevek tipológiai szempontból egyáltalán nem voltak idegenek a magyar névrendszertől (hiszen a típus funkcionálisan és formai jegyeit tekintve is szoros rokonságot mutat a korai magyar településnév-rendszer egyik igen fontos csoportjával: a pusztá személynévi helynevekkel), így az elterjedésének rendszertani akadályja nem volt. Ennek folytán aztán idővel ez a névadási mód kilépett az egyház „fennhatósága” alól, és a már meglévő nevek modelljét felhasználva spontán módon is eredményezett új névalakulatokat. Ettől kezdődően tekinthetjük a patrocíniumi nevek típusát olyannak, amely meghonosodott magyar földön is. A magyar névrendszer végső soron tehát befogadta ezt a névalkotási eljárást, ám az egyetlen más névtípusra sem jellemző nagy változási érzékenysége azt jelzi, hogy a nyelvtudat az ilyen nevek mesterséges jellegén azáltal igyekezett változtatni, hogy más, természetes névadás folytán keletkezett szerkezeti típusokhoz igazította őket.

Meglátásom szerint a patrocíniumi településnevek – a keletkezési körülményeik folytán – névszociológiai szempontból is speciális esetét képviselik a régi magyar helynévadásnak. Az egyház ugyanis e névtípus kapcsán nem csupán a névadó funkcióját töltötte be, hanem eleinte (lényegében kizárólag) maga a névhasználó is ő volt, és a patrocíniumi településnév-formák majd csak valamivel később terjedtek át más társadalmi csoportokhoz, kiszélesítve ezáltal a névhasználói közeget. Ezt a sajátos helyzetet tükrözhetik azok a településnévi adatsorok, amelyek arról tanúskodnak, hogy valamely falu korábbi, más motivációjú nevét patrocíniumi névforma váltotta fel. Ilyen esetekben igen gyakran azt találjuk, hogy a két névforma egy ideig váltakozva kerül elő az oklevelekben (pl. 1395: *Chuneghaz*, 14. sz.: *Zenththamas* alio nomine *Chwna*, 1406: *Cumaeghaz*, 1490 k.: *Zenththamas*, 1576: *Zenth Thamas*, MEZŐ 1996: 196), majd végül többnyire a templomcíméből lett változat, ritkábban az elsődleges név egyeduralkodóvá válik (pl. 1185/1240/1352: *Sarfew*, 1399: *Sárfő*, másként *Szentpál* [átírt adat], 1400: *Zentpal*, ma *Nyitrasárfő*, MEZŐ 1996: 180). Az efféle váltakozások azt a feltevést is erősíthetik, hogy

minden bizonnyal az olyan névcserék sem történtek meg egyik napról a másikra, amelyeknél a váltakozás egyébként adatokkal nem támasztható alá. Még tovább menve: nem tartom kizártnak annak a lehetőségét sem, hogy a falu lakossága a mindennapi kommunikációs helyzetben egy jó ideig a korábbi, természetes úton keletkezett névváltozatot részesítette előnyben a „hivatalos” patrocíniumi variánssal szemben. Az oklevelezési eljárás azonban ilyenkor is természetesen rendre a „hivatalos” (vagy legfeljebb *alio nomine*-féle szerkezetbe foglalva mindkét) formát rögzítette. Efféle kettősséggel a hivatalos helységnév-változtatások alkalmával is találkozunk: az újonnan, mesterségesen alkotott névforma (pl. településegyesítések által életre keltett összevont név) a mindennapi kommunikációs helyzetekben kevésbé tudja kiszorítani a korábbi névváltozato(ka)t, a hivatali fórumokon viszont egyértelműen ez élvez prioritást.

4. A településnév-változásoknak (mint a nyelvi változásoknak általában) természetesen bizonyos mértékig lehetnek **területi** és **időbeli** meghatározottságaik. A történeti helynév-tipológia kapcsán a területi és a kronológiai tényező összekapcsolásának fontosságát már közel fél évszázada BENKŐ LORÁND is hangsúlyozta (1960). Az időbeli viszonyok megítélésével ugyanis nemegyszer éppen a térbeliség miatt kell több szempontból is óvatosan bánni. Annak a háttérében például, hogy bizonyos névtípusok (például a pusztaszemélynévi és a személynévvel összetett településnév-típusok) között kronológiai választóvonalat bajosan húzhatunk, nyilvánvalóan az a természetes tényező áll, hogy „a nyelvi változások nem egy időben mennek végbe az egész nyelvterületen” (KERTÉSZ 1939: 70–1), sőt egyes névtípusoknak akár vidékenként eltérő szóródásával is érdemes számolnunk (vö. KRISTÓ 1976: 86).

Egy-egy névtípus területi és időbeli viszonyait igen összetett nyelvi (és persze nem nyelvi) tényezők befolyásolhatják. A területi kötöttség mögött például gyakran nyelvjárástörténeti jelenségek és azzal szorosan összefüggő hangtani folyamatok játszanak szerepet, amint ezt például a *falva* > *fa* településnév-változás kapcsán gondolhatjuk. A kronológiai jellegzetességek háttérében pedig nem ritkán az előzőekben már említett névszociológiai tényezők állnak. A *falva* > *fa* változás példájánál maradva ez azt jelenti, hogy a *Pálfa* típusú variánsok kései, 17–18. századi feltűnése azzal lehet kapcsolatban, hogy e névformák egy ideig pusztán alkalmi használatú, hangtani mellékvariánsai voltak a *Pálfalva*-féle hosszabb alakoknak, s mint ilyeneket, az oklevelek nem rögzítették őket. Tömegesen majd csak azt követően jelentek meg a hivatalos iratokban, hogy a névhasználatból az elsődleges *Pálfalva* formák kiszorultak, s a *Pálfa*-félék egyedül használatos variánssá váltak (részletesen l. TÓTH 2008).

5. A történeti helynévkutatásnak minden korban fontos sajátossága volt az, hogy bizonyos segéd tudományi feladatokat látott el, elsősorban a történettudomány és a történeti földrajz vonatkozásában. Megítélésem szerint ezt a továbbra is lényeges szerepet a névkutatás abban az esetben tudja a legmegbízhatóbban betölteni, ha a nevekhez mint nyelvi jelekhez közelít, s következtetéseit erre alapozva, tisztán nyelvi síkon maradva igyekszik levonni. Az így kikristályosodó eredményekre aztán teljes biztonsággal támaszkodhatnak a társtudományok is. A fentiekben ehhez a megközelítéshez igyekeztem néhány szemponttal magam is hozzájárulni.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958a. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1960. Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok*. Budapest. 132–5.
- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest. 374–88.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Magyar Nyelv* 93: 87–97.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2003*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–24.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. Nyelvi rekonstrukció – etnikai rekonstrukció. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest. 11–20.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- KENYHERCZ RÓBERT 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság*. Budapest. 175–82.
- KERTÉSZ MANÓ 1939. A magyar helynévadás történetéből. *Magyar Nyelvőr* 68: 67–77.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest. 2: 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok*. Budapest. 1: 111–313.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Szeged.
- LÓRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnevéadás*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Debrecen. 183–207.
- TÓTH VALÉRIA 2007a. A településnevek változási érzékenységről. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest. 57–65.
- TÓTH VALÉRIA 2007b. A templomcímekből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–19.
- TÓTH VALÉRIA 2008. A *-falva* > *-fa* változás településneveinkben. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok 3*. Debrecen. 105–19.

TÓTH VALÉRIA

**VALÉRIA TÓTH, Theory and method in historical settlement name research
with especial regard to the changes of settlement names**

Historical place name studies have at all times contributed considerably to name historical research and added valuable details to possible responses given to certain questions concerning (mostly local and social) history. Name research will be able to fulfil this important role effectively in the future if it treats place names as linguistic signs and draws its conclusions on linguistic grounds. Thus, the renewal of the historical place name typology by taking linguistic claims into consideration equally serves the interests of historical name research and those of related branches of knowledge. In this respect, updated historical place name typology has to lay special emphasis on judging chronological and spatial relations of place name types by using more elaborate methods than those adopted in the past; furthermore, primary importance should also be given to the objective survey of name sociological factors (focusing mainly on the role of name givers and name users). These three dimensions of name giving and name use (i.e. the triad of space, time and humans) should not be mistakenly disregarded in contemporary historical name research.